

A Historical Critique of al-Qaffārī's View Regarding Disagreements Among Muslims After the Holy Prophet (SAWA)

Mohammad Hassan Nadem¹

1. Associate Professor, Department of Islamic Theology, Faculty of Islamic Studies, University of Religions and Denominations, Qom, Iran. nadem185@yahoo.com

Abstract

For a long time, some have maintained that the formation of Shī'ism is related to the events during and after the assassination of 'Uthmān (35 AH). According to this view, it is assumed that from the death of the Prophet (SAWA) (11 AH) until the killing of 'Uthmān, Muslims were united, cohesive, and without disagreement, and that disputes and disagreements only began with 'Uthmān's death. This perspective has been emphasized in numerous works, primarily by those driven by biased and fanatical religious orientations against Shī'ism. 'Abd al-Nāṣir al-Qaffārī, a contemporary Wahhabi author continuing the anti-Shī'ī ideas of Ibn Taymiyyah al-Ḥarrānī (d. 728 AH) and Muḥammad ibn 'Abd al-Wahhāb al-Najdī (d. 1206 AH), has endeavored to advance this view against the Shī'a. He has raised this claim in the introduction to one of his books, titled *Uṣūl Madhhab al-Shī'ah al-Ithnā 'Ashariyyah: 'Arḍan wa Naqdan* (The Principles of the Twelver Shī'ī School: Presentation and Critique), which originated from his doctoral dissertation at King Saud University in Riyadh. In this introduction, he states his intention to present the doctrinal principles of the Twelver Shī'a and scientifically critique Shī'ī beliefs and history without introducing religious biases. However, his prejudiced language and unscientific method are evident from the outset. Although his views and method in theological and historical debates have been critiqued by Muslim scholars, given that his statements are exploited by many divisive speakers and promoters of discord, a scientific critique of his perspective seems necessary. In explaining the origin and beginning of disagreements among

Cite this article: Nadem, Mohammad Hassan, M.M. (2025). A Historical Critique of al-Qaffārī's View Regarding Disagreements Among Muslims After the Holy Prophet (SAWA). *History of Islam*, 27(1), p. 275-294. <https://doi.org/10.22081/PWQ.2025.72099.1241>

Received: 2025/11/23

Revised: 2026/04/09

Accepted: 2026/05/05

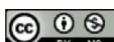
Available online: 2026/06/20

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://hiq@bou.ac.ir>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

Muslims, al-Qaffārī believes that Muslims after the Prophet's death and before 'Uthmān's assassination, based on "authentic transmitted reports and sound reason", enjoyed harmony, cohesion, and unity. This continued until 'Uthmān was killed amidst the sedition (*fitnah*) of the deviant and misguided, after which Muslims fell into sectarianism and disagreement.

By concealing numerous instances of disagreement and dispute among Muslims in the period between the Prophet's death and 'Uthmān's assassination, he seeks to portray the event of 'Uthmān's killing as the first and most widespread cause of disagreement among Muslims. He attempts to suggest that no disagreements existed over crucial and central issues among Muslims, and that the era of the first and second caliphs was a golden age of unity and cohesion in Islamic history. By citing the statements and views of Ibn Taymiyyah, al-Qaffārī demonstrates his intellectual debt to him and strives to furnish his own view with a credible precedent and foundation. In this borrowing, he attributes the cause of innovations (*bid'ah*) appearing after 'Uthmān's death to the "ignorance of the ummah" (*jahl al-ummah*). He identifies two factors for this ignorance in Islamic society of that era: first, "the distance and separation of Muslims from the center of Islamic governance, namely the city of Medina"; and second, "the absence of people of knowledge and faith, i.e., the Companions of the Prophet (SAWA), from among the populace". This article seeks to examine this view and its supporting evidence by relying on primary Shī'ī and Sunnī sources, employing scientific critique and utilizing historical reports.

Due to space limitations and to avoid excessive detail and lengthy discussions, this research will rely on a single significant historical event that occurred precisely in the interval between the Prophet's death and 'Uthmān's assassination. It will demonstrate that, firstly, the supposed unity claimed by al-Qaffārī and his predecessors and followers is flawed, and secondly, the evidence presented regarding the cause of disagreement in the affair of 'Uthmān's assassination is disputable and refutable. Shortly after the Prophet's death, a group of Muslims, contrary to the explicit command and recommendation of the Prophet (SAWA) and in the absence of some of his most important close relatives and family members, convened secretly in Saqīfah to appoint a caliph. This event was opposed by a significant number of people and Companions and led to numerous subsequent incidents. This occurred while the event of Saqīfah took place in Medina and involved a group of the Companions. Consequently, neither distance from Medina nor distance from the Companions was the cause of disagreement among Muslims. Rather, not only before 'Uthmān's assassination but in the short interval following the Prophet's death, the greatest sedition and widespread dispute among Muslims was engineered in Medina by some of the Companions themselves.

Keywords: 'Abd al-Nāṣir al-Qaffārī, Early Islamic History, Disagreement in the Muslim Ummah, 'Uthmān ibn 'Affān, Saqīfah.

رؤية القفاري في شأن نشوب الخلاف بين المسلمين بعد النبي الأعظم ﷺ نقد تاريخي

محمد حسن نادم^١

١. أستاذ مشارك في فرع الكلام الإسلامي، قسم الدراسات الشيعية، جامعة الأديان والمذاهب، قم، إيران nadem185@yahoo.com

الملخص

منذ قديم الزمن، نسب بعض الباحثين والدارسين نشأة التشيع إلى الأحداث التي جرت إبان مقتل عثمان بن عفان وبعده سنة ٣٥ هـ. من هذا المنظور، يُفترض أنّ المسلمين، من رحيل النبي (صلى الله عليه وآله وسلم)، سنة ١١ هـ، إلى مقتل عثمان، كانوا متّحدين ومتآلفين دون أي خلافات بينهم، وأنّ النزاعات والانقسامات خلقت من رحم مقتل عثمان. وانطلاقاً من هذا، فإنّ عددٌ من المؤلفين والباحثين، وعلى رأسهم أصحاب المواقف المتحيّزة والمتعصّبة ضدّ التشيع، أضفوا على مؤلفاتهم هذا الطابع الفكري.

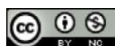
امتداداً للأفكار المناهضة للشيعية لدى ابن تيمية الحرّاني (ت ٧٢٨ هـ)، ومحمد بن عبد الوهاب النجدي (ت ١٢٠٦ هـ)، نشهد أنّ الكاتب الوهابي المعاصر، عبد الناصر القفاري، قد صبّ اهتمامه على نشر هذه الفكرة المناوئة للشيعية. ففي مقدّمة أحد كتبه الموسوم بأصول مذهب الشيعة الإمامية الاثني عشرية: عرضٌ ونقد، المستلّ من أطروحته للدكتوراه المقدّمة إلى جامعة الملك سعود بالرياض، قد عرض هذا الادّعاء. فيقول في تلك المقدّمة، أنّه قد عقد عزمه على دراسة المبادئ العقدية للشيعة الإمامية الاثني عشرية ونقدها نقداً علمياً بعيداً عن التعصّبات المذهبية. غير أنّ ملامح التحيز جليّة في لغته ومنهجه منذ البداية. فعلى الرغم من أنّ منهجه ورؤيته في المباحث الكلامية والتاريخية قد تعرّضاً للنقد من قبل عددٍ من الباحثين المسلمين، إلا أنّ أقواله لا تزال تمثّل مرجعاً لكثير من الخطباء والدعاة المثيرين للفرقة، الأمر الذي يستلزم وضع رؤيته في بؤرة النقد العلمي. في سياق حديثه عن سبب نشوب الخلاف بين المسلمين، يقول القفاري: «كان المسلمون

استناداً إلى هذه المقالة: نادم، محمد حسن (١٤٠٤). رؤية القفاري في شأن نشوب الخلاف بين المسلمين بعد النبي الأعظم ﷺ. نقد تاريخي. تاريخ الإسلام، ٢٧(١)، ٢٩٤-٢٧٥.

<https://doi.org/10.22081/pwq.2026.74084.1273>

<https://hiq@bou.ac.ir>

الناشر: جامعة باقر العلوم

نوع المقالة: بحثية

على ما بعث الله به رسوله من الهدى ودين الحق الموافق لصحيح المنقول وصريح المعقول، فلما قتل عثمان رضي الله عنه وأرضاه. وقعت الفتنة، فاقتتل المسلمون بصفين... وتفرق الناس على غير اتفاق». ومن خلال إغفال حالات كثيرة من مواطن الخلاف والنزاع بين المسلمين خلال الفترة الممتدة من وفاة رسول الله (صلى الله عليه وآله وسلم)، إلى مقتل عثمان، يحاول القفاري أن يجعل حادثة مقتل عثمان السبب الأول الذي وسّع رقعة الخلاف بين المسلمين، ويتظاهر بعدم وجود أي خلاف حاد في القضايا المحورية والأساسية بين المسلمين في ذلك الحين، وأن عهد الخليفين الأول والثاني كان العصر الذهبي لوحدة صفوف المسلمين في مسار التاريخ الإسلامي. كما من خلال استناده إلى آراء ابن تيمية وأقواله، يسعى إلى كشف النقاب عن تأثره الواضح به، ساعياً إلى إضفاء جذور علمية وتاريخية على موقفه. في هذا السياق، يسعى القفاري أن يعيد سبب ظهور البدع بعد مقتل عثمان إلى جهل الأمة، يقول: «كان ظهور هذه البدع بحسب البعد عن الدار النبوية... وغيبة أهل العلم والإيمان [أي الصحابة]».

تأسيساً على ذلك، فتهدف الدراسة الراهنة إلى تقصي هذه الرؤية ومستنداتها، وذلك بالاعتماد على المصادر الأصلية للشريعة والسنة، ومن خلال المنهج النقدي. العلمي المستند إلى المعطيات التاريخية. ونظراً لضيق المجال وتجنباً للإسهاب، تقتصر الدراسة على تحليل حادثة تاريخية مفصلية، جرت في الفترة التاريخية بين رحيل النبي (صلى الله عليه وآله وسلم)، ومقتل عثمان، لإثبات أن دعوى وحدة صفوف المسلمين، وفقاً لقول القفاري وأسلافه وأتباعه. دعوى غير سليمة، وأن الأدلة التي يقدمها لتفسير نشوء الخلاف عند مقتل عثمان قابلة للنقد والدحض؛ ومرجع ذلك، أنه بعد فترة وجيزة من رحيل النبي (صلى الله عليه وآله وسلم)، أقبل فريق من المسلمين. خلافاً لتوجيهات النبي (صلى الله عليه وآله وسلم) وتوصياته، وفي غياب عددٍ من أهم أقربائه وأبرز صحابته. على اختيار الخليفة في اجتماع سرّي، عُرف بسقيفة بني ساعدة، الأمر الذي أشعل معارضة طائفة واسعة من الناس والصحابة، وأدّى إلى وقوع أحداثٍ أخرى في ساحة المجتمع. من اللافت، أن واقعة السقيفة جرت في المدينة النبوية نفسها، ومن قبل جماعة من الصحابة؛ ومن ثم، فلم يكن البعد عن الدار النبوية ولا غياب الصحابة سبباً لنشوب الخلاف بين المسلمين، بل إن أكبر فتنة وأوسعها اشتعلت نيرانها بين المسلمين بعد فترة قصيرة من رحيل النبي (صلى الله عليه وآله وسلم)، على أيدي بعض الصحابة أنفسهم في عقر المدينة.

الكلمات المفتاحية: عبد الناصر القفاري، تاريخ صدر الإسلام، الخلاف في الأمة الإسلامية، عثمان بن

عقّان، السقيفة

نقد تاریخی دیدگاه القفاری درباره اختلاف مسلمان ها پس از پیامبر اعظم ﷺ

محمد حسن نادم^۱

۱. دانشیار گروه شیعه شناسی، دانشکده مطالعات اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران nadem185@yahoo.com

چکیده

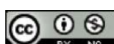
یکی از موضوعات مورد توجه تاریخ پژوهان، نقطه آغاز اختلاف بین مسلمانان و چنددستگی آنهاست. برخی دانشمندان مسلمان مانند ابن حزم اندلسی (م ۴۵۶ ق) و سپس ابن تیمیه حرانی (م ۷۲۸ ق) مبدأ و سرچشمه این اختلاف را پس از قتل عثمان در سال ۳۵ قمری دانسته اند؛ دیدگاهی که از سوی برخی از دیگر نویسندگان اهل سنت و حتی برخی از مستشرقان هم پذیرفته شده است. عبدالناصر القفاری یکی از عالمان وهابی عربستان، در مقدمه کتاب اصول مذهب الشیعه الاثنی عشریه؛ عرض و نقد ضمن باز نشر این دیدگاه، بر این باور است که همه اختلاف های امت اسلامی بعد از قتل عثمان رخ داد و تا آن زمان همه مسلمانان بر مدار صحیح منقول و صریح معقول و شریعتی حرکت می کردند که پیامبر ﷺ بر آن مبعوث شده بود. جستار حاضر با استناد به منابع اولیه مورد اعتماد شیعه و اهل سنت و با بررسی تحلیلی رویداد سقیفه که پیش از خلافت عثمان رخ داده است، در پی اثبات این مدعاست که دیدگاه مورد پذیرش القفاری و پیشینان او با توجه به مسلمات تاریخی، غیر علمی و خلاف واقع است.

کلیدواژه ها: عبدالناصر القفاری، تاریخ صدر اسلام، اختلاف در امت اسلامی، عثمان بن عفان، سقیفه.

استناد به این مقاله: نادم، محمد حسن (۱۴۰۴). نقد تاریخی دیدگاه القفاری درباره اختلاف مسلمان ها پس از پیامبر اعظم ﷺ. تاریخ اسلام، ۲۷ (۱)، ص ۲۹۴-۲۷۵.
<https://doi.org/10.22081/PWQ.2025.72099.1241>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۲؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۵/۲۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۵؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۳/۳۰
 نوع مقاله: پژوهشی
 ناشر: دانشگاه باقر العلوم
 نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند

<https://hiq@bou.ac.ir>

مقدمه

یکی از نظریه‌هایی که درباره پیدایش تشیع از پیشینه دیرینه برخوردار است، شکل‌گیری تشیع پس از قتل عثمان یعنی در سال ۳۵ هجری است. براساس این نظر، مسلمانان از رحلت پیامبر ﷺ (۱۱ ق) تا زمان قتل عثمان (۳۵ ق) هم‌داستان، هم‌عقیده و بدون اختلاف بودند و اختلاف‌ها و خط‌کشی‌های اعتقادی آنان از زمان قتل عثمان شروع شد. از دیرباز به این نظر کسانی که در مقاطع مختلف تاریخی به دنبال بهره‌برداری‌های مذهبی در مقابل تشیع بودند، استناد می‌کردند.^۱ به تازگی نیز عبدالناصر القفاری از نویسندگان وهابی معاصر که با نوشتن کتاب‌های متعددی در مخالفت با وحدت امت اسلامی و نقد شیعه توانسته است خلأ این تیمیه حرانی (م ۷۲۸ ق) و محمد بن عبدالوهاب نجدی (م ۱۲۰۶ ق) را برای وهابی‌ها جبران کند و سخنان او نیز در مراکز علمی و شبکه‌های مخالف شیعه و گفتگوهای ضد وحدت امت اسلامی مورد استناد قرار می‌گیرد، در مقدمه یکی از کتاب‌های خود با عنوان اصول مذهب الشیعه الاثنی عشریه: عرض و نقد - رساله دکتری او از دانشگاه ملک سعود ریاض است و سپس در کتاب منتشر شده است - به این نظر می‌پردازد.

شایان یادآوری است که این نویسنده وهابی در ابتدای کتاب خود آورده است بنا دارم با ارائه اصول اعتقادی شیعیان اثناعشری و بدون دخالت دادن تعصبات مذهبی، به نقد و بررسی علمی آنها بپردازم؛^۲ اما از همان سخنان آغازین خود در جایگاه یک مخالف متعصب و معاند در عرضه و نقد باورهای شیعی قرار گرفته است و روند غیرعالمانه‌ای را تا پایان اثر خود می‌دهد.^۳ روش او برای اهل تحقیق و تأمل پوشیده

۱. ر.ک: ابن حزم، الفصل فی الملل والنحل، ۱۴۰۲ ق، ج ۲، ص ۷۸؛ ابن تیمیه، مجموع الفتاوی، ۱۳۹۸ ق، ج ۲۰، ص ۳۰۰ -

۳۰۱؛ فلهاوزن، الشیعه والخوارج، ۱۹۷۸ م، ص ۱۶۵؛ هالم، تشیع، ۱۳۸۵، ص ۱۵.

۲. قفاری، اصول مذهب الشیعه الامامیه الاثنی عشریه عرض و نقد، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۶ - ۱۴.

۳. همان، ص ۱۰.

نیست؛ اما از آنجاکه مخالفان تشیع در ترویج، تبلیغ و دامن‌زدن به سخنان او به شوه‌های گوناگون تلاش فراوان دارند، ضرورت دارد برای تنویر افکار و تبیین حقایق این‌گونه سخنان به بررسی و نقد و نظر علمی سپرده شود. قفاری در نخستین سخنان کتاب خود، مبدأ و شروع اختلاف مسلمان‌ها پس از پیامبر اکرم ﷺ را مطرح می‌کند و می‌گوید: «به یقین مسلمان‌ها بر اساس آنچه پیامبر ﷺ به آن مبعوث شده بود و دین حق که موافق صحیح منقول و صریح معقول بود، عمل می‌کردند تا اینکه عثمان کشته شد و فتنه به پا شد».^۱ او با این سخنان به مخاطبان خود القا و وانمود می‌کند که هیچ حادثه اختلاف‌برانگیزی در فاصله رحلت پیامبر ﷺ تا زمان قتل عثمان، یعنی در مقطع تاریخی حکومت خلفای سه‌گانه (۱۱ - ۳۵ ق) رخ نداد و همه مسلمانان بدون اختلاف به ویژه اختلاف‌های اعتقادی می‌زیستند. او برای اینکه دلیلی بر ادعای خود بیاورد - همان‌طور که در سراسر کتاب دل در گرو سخنان ابن تیمیه دارد و در واقع تمام تلاش او در کتاب هایش، بازتاب افکار و اندیشه‌های ابن تیمیه محسوب می‌شود - به قطعه‌ای از سخنان ابن تیمیه استناد می‌کند و آورده است که ابن تیمیه می‌گوید: «پیدایش بدعت‌ها پس از قتل عثمان ناشی از جهل امت بود». او در تبیین سخن قفاری می‌گوید جهل مسلمان‌ها که منجر به پیدایش بدعت‌ها و شکل‌گیری فرقه‌های گوناگون شد، ناشی از دو عامل بود؛ اول: دوری و فاصله داشتن مسلمان‌ها با مرکز حکومت اسلامی یعنی شهر مدینه؛ دوم: حضور نداشتن اهل علم و اهل ایمان یعنی صحابه پیامبر ﷺ بین مردم.^۲ قفاری با بیان این قطعه از سخنان ابن تیمیه نیز می‌خواهد وانمود کند که قبل از قتل عثمان بدعتی در کار نبوده است؛ یعنی مسلمانان اختلاف اعتقادی نداشتند؛ چراکه هیچ‌یک از عوامل جهل در زمان حکومت خلفا وجود نداشت.

۱. همان، ص ۵.

۲. همان.

بی‌تردی ادعای قفاری و ابن تیمیه با شواهد و قرائین تاریخی در تضاد است و سزامند است با نگاهی تاریخی مورد نقد و بررسی قرار گیرد؛ از این رو جستار حاضر می‌کوشد با توجه به محدودیت مقاله و استناد به منابع اولیه مورد اعتماد فریقین، فقط به بازنمایی و تحلیل یکی از حوادث تاریخی مسلم که قبل از قتل عثمان تحقق یافت و نام سقیفه بر او نهاده شد، بپردازد و اثبات کند که ادعای قفاری و اسلاف و پیروان او با گزارش‌های تاریخی و مسلم از جمله حادثه تاریخی سقیفه که از نگاه شیعه و اهل سنت مورد تأیید و تثبیت قرار گرفته است، مطابقت ندارد؛ از این رو ادعای ایشان عاری از پشتوانه علمی و نشان‌دهنده غرض‌ورزی‌های متعصبانه مذهبی است.

در سال‌های اخیر تلاش‌های علمی فراوانی در قالب‌های کتاب، پایان‌نامه و مقاله در نقد دیدگاه‌های قفاری انجام گرفته است؛^۱ اما تحقیق مستقلی یافت نشد که پیشینه برای موضوع این مقاله محسوب گردد. درباره سقیفه نیز آثار متعددی منتشر شده است؛ اما از آنجاکه استناد به سقیفه در این مقاله فقط بالحاظ جنبه تاریخی آن است، کارهای مربوط به سقیفه نیز نمی‌تواند پیشینه خاص این موضوع به شمار رود. بنابراین به نظر می‌رسد موضوع این مقاله که نقد و بررسی تحلیلی - تاریخی ادعای قفاری و پیشینیان او بر اساس حادثه تاریخی سقیفه است، بدون پیشینه و نو باشد.

تبیین و نکات قابل تأمل اصل ادعای قفاری

همان‌طور که اشاره شد، قفاری معتقد است در دوران خلفای سه‌گانه و قبل از قتل عثمان هیچ‌گونه اختلاف و افتراق اعتقادی و هیچ عامل اختلاف‌برانگیزی بین امت اسلامی وجود نداشته است؛ از این رو می‌نویسد: «به یقین مسلمان‌ها بر اساس آنچه پیامبر ﷺ به آن مبعوث شده بود و دین حق که موافق صحیح منقول و صریح معقول بود، عمل می‌کردند تا

۱. با توجه به کثرت موارد می‌توان با کلیدواژه «قفاری» بخشی از کارهای انجام‌گرفته را مشاهده کرد.

اینکه عثمان کشته شد و فتنه برپا شد.^۱ در ادامه هم سخن ابن تیمیه حرانی را می‌آورد که می‌گوید: «پیدایش بدعت‌ها پس از قتل عثمان ناشی از جهل امت بود و جهل دو عامل داشت؛ اول: دوری و فاصله داشتن مسلمانها با شهر مدینه؛ و دوم: حضور نداشتن اهل علم و اهل ایمان (صحابه) در میان مردم که باعث پیدایش بدعت‌ها شد». در این سخنان، نکات درنگ‌کردنی وجود دارد که قبل ورود به اصل بحث، به اختصار به آنها اشاره می‌شود. اول: قفاری سخنش را با واژه «یقین» آغاز کرده است؛ جای بسی تعجب است که برای او این یقین با وجود شواهد مسلم تاریخی در منابع فریقین که به نمونه‌ای از آنها اشاره خواهد شد، چگونه حاصل شده است؟

دوم: قفاری عمل امت را تا زمان قتل عثمان بر اساس آنچه پیامبر ﷺ آورده و به آن مبعوث شده است، می‌داند؛ یعنی بر اساس وحی، در حالی که طبق مسلمات تاریخی نزد شیعه و سنی پس از رحلت پیامبر ﷺ در زمان هر سه خلیفه به یقین اختلاف‌هایی به وجود آمد که نمی‌توان همه طرف‌های اختلاف را عامل به منویات رسول خدا و وحی دانست.

سوم: قفاری عمل مسلمان‌ها را مطابق دین حق دانسته است؛ چنان‌که در فقره قبل اشاره شد نمی‌توان حکم کلی درباره عدم اختلاف کرد؛ زیرا - چنان‌که از این پس خواهد آمد - از موارد مسلم تاریخی اختلاف مسلمان‌ها در مسئله امامت بود که عده‌ای با خلیفه اول بیعت کردند و او را امام دانستند و عده‌ای دیگر نیز با او بیعت نکردند و گزینه‌های دیگر را امام می‌دانستند. حال پرسش این است که کدام گروه مطابق دین حق عمل کردند؟

چهارم: قفاری تصریح کرده است که مسلمانان بر اساس صحیح منقول و معقول عمل کردند؛ چنان‌که در فقرات قبل گفته شد، همان پرسش پیشین در این مورد هم باقی

۱. قفاری، اصول مذهب الشیعه الامامیه الاثنی عشریه عرض و نقد، بی تا، ج ۱، ص ۵.

است که چگونه هر دو گروه بیعت کننده و مخالف بیعت می توانند عامل به صحیح منقول و معقول بوده باشند؟

پنجم: قفاری می گوید فتنه ها و آشوب هایی که منجر به اختلاف بین مسلمان ها شد، مربوط به پس از قتل عثمان بود؛ گفته می شود بی تردید بنا بر گزارش های تاریخی، قتل عثمان فتنه هایی را به دنبال داشت؛ اما بدین معنا نیست که همه اختلاف ها ناشی از عوامل پس از قتل عثمان بوده است؛ زیرا حوادث بسیاری قبل از قتل عثمان واقع شد که هر کدام اختلاف هایی را به دنبال داشتند.^۱ حال پرسش این است که قفاری چگونه چشم بر همه آن حوادث پیشین که در زمان هر سه خلیفه رخ داد و بنا بر شواهد تاریخی گریزی از آنها نیست، بسته است و فقط بر اختلاف های پس از عثمان اصرار دارد؟ افزون بر اینکه از این پس گفته خواهد شد که او به پیوند اختلاف ها پس از عثمان با اختلاف های پیش از عثمان نیز بی توجهی کرده است.

ششم: پیرو آنچه در فقره پیش بیان شد، اگر قفاری اصرار دارد ایجاد فتنه ها و اختلاف مسلمان ها را به پس از قتل عثمان حواله دهد و وانمود کند که قبل از قتل عثمان اختلافی وجود نداشته است، پرسش های مهم دیگری مطرح می شود که قاتلان عثمان چه کسانی بودند؟ آیا از مسلمان ها نبودند؟ اگر بودند، آیا درباره قتل او اتفاق نظر داشتند؟ اگر داشتند، پس بنا بر نظر او فعل امت قبل از عثمان مطابق حق و دستورات نبوی بوده است و اگر اتفاق نداشتند، باز باید از اختلاف نظر مسلمان ها قبل از قتل عثمان سخن گفت که با ادعای او در تضاد است. به هر حال پرسش هایی از این قبیل با توجه به ادعای قفاری، پاسخشان چه خواهد شد؟

هفتم: قفاری با استناد به سخنی از ابن تیمیه، علل پیدایش اختلاف های بعد از قتل عثمان را ناشی از جهل و فاصله مسلمان ها از شهر مدینه و حضور نداشتن اهل علم

و ایمان یعنی صحابه در میان مردم دانسته است. بر این قسمت از سخنان او نیز نقدهایی وارد است که ضمن مباحث پیش رو به آنها پرداخته خواهد شد.

بررسی و تحلیل ادعای قفاری

بی تردید توجه به تاریخ با چشم پوشی از دلبستگی های مذهبی می تواند حقیقت یا بطلان ادعاهایی که درباره وقایع تاریخی می شود را برای هر انسان منصفی مشخص کند؛ از این رو آنچه تاریخ بر آن مهر تأیید زده است و از زبان شخصیت های شاخص صدر اسلام بیان شده است، این است که تمام فتنه های صدر اسلام اعم از قتل عثمان و مسائل قبل و بعد از آن سرچشمه گرفته از اتفاقی بود که با فاصله اندکی پس از رحلت پیامبر اکرم ﷺ در سقیفه تحقق یافت؛ زیرا نه تنها بعد از پیامبر ﷺ بنا بر صریح منقول یا صحیح، معقول رفتار نشد، بلکه بازگشت به دوران جاهلیت نیز اتفاق افتاد و - چنان که خواهد آمد - نه به حق عمل شد و نه به آنچه پیامبر ﷺ بر آن مبعوث شده بود. همچنین اختلاف هایی که بین مسلمانان قبل از قتل عثمان وجود داشت، مربوط به مدینه (دارالنبوه) می شد و عامل آن اختلافات نیز صحابه برجسته رسول خدا ﷺ بودند. افزون بر اینکه آن اختلاف ها در زمانی به وجود آمد که فاصله ای با رحلت پیامبر اکرم ﷺ نیز نداشت. بنابراین باید به قفاری و همه آن کسانی که قبل از او و پس از او با نادیده گرفتن حقایق تاریخی به تحریف تاریخ پرداخته اند^۱ و بر اساس ذهنیت های مذهبی درباره مسلمان های صدر اسلام داوری کرده اند، یاد آور شد که منشأ بسیاری از رخداد های دردناک و خون بار جهان اسلام به رویداد سقیفه مربوط می شود که قبل از قتل عثمان و در مدینه النبی ﷺ و توسط صحابه شاخص پیامبر ﷺ آن هم با فاصله بسیار اندکی پس از رحلت پیامبر ﷺ رقم خورد. حادثه ای که بیش از چهارده قرن است سرچشمه

۱. ابن حزم، الفصل فی الملل والنحل ۱۴۰۲ق، ج ۲، ص ۸؛ ابن تیمیه، مجموع الفتاوی، ۱۳۹۸ق، ج ۴، ص ۵۱۸؛ حنفی، الفرق المتفرقه بین الزیغ والزندقة، [بی تا]، ص ۲؛ ابوزهره، تاریخ المذاهب الاسلامیه، ۱۹۹۶م، ج ۱، ص ۳۱-۳۲؛ فلهاوزن، الخوارج والشیعه، ۱۹۷۸م، ص ۱۱۲؛ هالم، تشیع، ۱۳۸۵، ص ۱۵-۱۶.

اختلاف‌ها، درگیری‌ها و فتنه‌ها در سراسر جهان اسلام شده است.^۱ بنابراین در این جستار حادثه‌ای بررسی می‌شود که همه مورخان نامدار اسلام اعم از شیعه و اهل سنت بر اصالت آن مهر تأیید زده‌اند و قفاری با چشم‌پوشی از همه آن گزارش‌های تاریخی طوری مطالب خود را بیان کرده است که گویی تا زمان قتل عثمان، همه مسلمان‌ها در کنار هم با کمال آرامش، وحدت و هماهنگی فکری و اعتقادی و در فضایی بدون تنش با عمل کامل به شریعت نبوی می‌زیستند و جامعه‌ای آرمانی، عاری از هرگونه تفاوت اعتقادی و مذهبی را تجربه می‌کردند.

سقیفه، حقیقتی تاریخی از نگاه مسلمان‌ها

از منابع و کتاب‌های اولیه شیعیان و اهل سنت کمتر کتابی است که درباره سقیفه سخن نگفته باشد، بلکه همه منابع اولیه از سقیفه یاد کرده‌اند و آن را حادثه‌ای دانسته‌اند که در مدینه و در اندک زمانی پس از رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله برای انتخاب جانشین ایشان تحقق یافت^۲ و همه آن کسانی که در آن مجمع گرد آمده بودند، بر اساس ملاک‌هایی که

۱. یک نمونه زنده از پیامدهای حادثه سقیفه را یادآور می‌شوم که وقتی داشتم این قسمت از مطالب مقاله را می‌نوشتیم، خبر شهادت بیش از هشتاد نفر و زخمی شدن بیش از دویست نفر از دختران معصوم افغانی در مقابل مدرسه‌ای ابتدایی در کابل افغانستان را شنیدم که متأسفانه به جرم اینکه مدرسه آنها به نام حسین بن علی سیدالشهدا علیه السلام بود و غیر از شیعه بودن جرم و گناهی دیگر نداشتند، به دست شقی‌ترین و سفاک‌ترین انسان‌ها که بر صورت خود نقاب مسلمانی زده‌اند و خود را پیرو دین حق پیامبر صلی الله علیه و آله و رهرو راه صحابه آن حضرت قلمداد می‌کنند، با فجیع‌ترین وضعیت به خاک و خون کشیده شدند. مناظر دردناک این حادثه تلخ وجدان هر کسی را که کمترین بهره‌ای از انسانیت داشته باشد، جریحه‌دار می‌کند. به راستی اگر سخن از حق و آنچه پیامبر صلی الله علیه و آله به آن مبعوث شده و راه صحابه مطرح است و کمتر باوری به آنها وجود دارد، این همه جنایت‌های تلخ و ناگوار در طول تاریخ که جریان اخیر یکی از موارد بسیار کوچک و اندک آن است چگونه قابل توجیه و دفاع است؟ مگر اینکه همانند قفاری کسانی باشند که با حمایت‌های متولیان و مسیبان اصلی این جنایت‌ها چشم بر همه حقایق تاریخی ببندند و با تحریف و ادعاهای واهی و بی‌اساس هم سرپوش بر چنین جنایات هولناک بگذارند و هم برای توجیه چنین اعمال ددمنشانه‌ای مبنای اعتقادی و دینی طراحی کنند.

۲. منابع اولیه شیعه و اهل سنت که سقیفه را گزارش کرده‌اند بسیارند و در اینجا به چند نمونه اندک از آنها به ترتیب تاریخ وفات مؤلفان اشاره می‌شود: ابن سعد، الطبقات الکبری، بی‌تا، ج ۲، ص ۷۰؛ بخاری، صحیح، ۱۴۱۴ق، ج ۶۸۳؛ ابن قتیبه دینوری، الامامه و السیاسة، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۲۲؛ بلاذری، انساب الاشراف، ۱۹۸۸م، ص ۱۰۷؛ یعقوبی، تاریخ، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۱۲۶؛ مفید، الاشراف، ۱۴۱۳ق، ص ۴۰ - ۵۶؛ ابن ابی الحدید معتزلی، شرح نهج البلاغه، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۵۱ و ج ۶، ص ۱۱ - ۲۳۳ و.....

منابع اهل سنت درباره صحابی بودن ارائه کرده اند،^۱ از صحابه پیامبر ﷺ و گردانندگان اصلی سقیفه بودند که نام بعضی از آنان در زمره کبار صحابه پیامبر ﷺ ذکر شده است.^۲ البته عده ای از اصحاب و نزدیکان پیامبر ﷺ مانند زبیر، عباس عموی پیامبر ﷺ و حتی دختر و داماد پیامبر ﷺ که از نزدیک ترین افراد به پیامبر ﷺ بودند و ضرورت داشت در چنین مجمع مشورتی برای انتخاب جانشین پیامبر ﷺ حضور می داشتند، به علت اشتغال به مراسم و مناسک تدفین پیامبر ﷺ در سقیفه حضور نداشتند.^۳ جستار حاضر به دنبال داوری درباره دستاورد سقیفه برای جانشینی رسول خدا ﷺ نیست، بلکه به تحقق حادثه سقیفه و گزارش هایی می پردازد که در سقیفه رخ داد؛ زیرا سقیفه و هر آنچه در آن واقع شد، از مسلمات تاریخی مسلمان ها در طول تاریخ به شمار رفته است که برخی از آنها عبارت اند از:

(الف) تحقق سقیفه با اندک فاصله ای از درگذشت پیامبر ﷺ؛

(ب) نبود فاصله مکانی با مرکزیت حکومت پیامبر ﷺ (مدینه منوره)؛

(ج) تعجیل در تشکیل سقیفه قبل از دفن پیامبر ﷺ؛

(د) گردانندگی سقیفه از سوی بعضی از اصحاب شاخص پیامبر ﷺ؛

(هـ) حضور نیافتن بعضی از شخصیت ها و نزدیکان پیامبر ﷺ؛

(و)....

افزون بر نکات یاد شده که مربوط به اصل شکل گیری سقیفه است، اختلاف های اساسی مسلمانان در درون سقیفه نیز اهمیت دارد؛ زیرا روی سخن با مدعیان اتفاق نظر مسلمانان قبل از قتل عثمان است، در حالی که اختلاف های درون سقیفه نشان می دهد ادعای یاد شده با آن اختلاف ها جمع شدنی نیستند.

۱. ابن حجر عسقلانی، الاصابه فی تمییز الصحابه، بی تا، ص ۱۰.

۲. ابن قتیبه، الامامه والسیاسه، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۲۲.

۳. ابن سعد، الطبقات الکبری، [بی تا]، ج ۲، ص ۷۰.

مناسب است به نکته دیگری مربوط به بحث سقیفه نیز اشاره کرد؛ از گزارش های تاریخی قابل توجه، موضع گیری صریح خلیفه دوم درباره تصمیم سقیفه است. او پس از اینکه بهره برداری های سیاسی اش از سقیفه به پایان رسید، از اساس تصمیم سقیفه راناشایست معرفی کرد و گفت: «آگاه باشید که بیعت با ابوبکر بدون تدبیر، استحکام و عجله انجام گرفت؛ خداوند مردم را از شر آثار و عواقب آن حفظ کرد. پس اگر کسی بخواهد آن وضعیت را تکرار کند، او را بکشید. و اگر بدون مشورت با مسلمان ها کار بیعت بین دو نفر انجام گرفت، هر دو سزاوار کشته شدن هستند».^۱ بهترین گواه بر اینکه خلیفه دوم چنین نظری داشته است، اینکه خود او کار خلیفه پس از خود را همانند داستان سقیفه به تصمیم اصحاب واگذار نکرد. بنابراین موضع گیری خلیفه نیز چالش دیگری است که پیش روی قفاری و هم کیشان او قرار می گیرد که با ادعایشان بر عمل همه مسلمانان قبل از قتل عثمان با روایات منقول و معقول سازگاری ندارد؛ زیرا اگر سخن خلیفه را حق بدانند، باید سقیفه و عمل همه آن کسانی که در آن نقش داشتند را مخالف حق، منقول و معقول بدانند؛ همچنین اگر عملکرد سقیفه را مطابق حق، معقول و منقول به شمار آورند، باید سخن خلیفه را ناحق و مخالف منقول و معقول و شریعت پیامبر ﷺ بدانند. بنابراین ادعای قفاری بر اساس گزارش های تاریخی درباره شکل گیری سقیفه، اختلاف های درون سقیفه، مسائل بیرون سقیفه مانند موضع خلیفه دوم درباره سقیفه یا اختلاف های فراوان دیگری که در زمان هر کدام از خلفای سه گانه وجود داشت و بررسی هر کدام از آنها مجال مفصلی می طلبد که در این جستار نمی گنجد، در تضاد است.

اختلاف های درون سقیفه

بر اساس گزارش های تاریخی که به آنها پرداخته خواهد شد، شرایط سقیفه به گونه ای بود که شرکت کنندگانی از جریان ها و سلاقی گوناگون حضور داشتند؛ از این رو اظهار نظر آنان

۱. بخاری، صحیح، ۱۴۱۴ق، ح ۶۸۳.

به اختلاف‌های قابل توجهی منجر شد. وقتی به فلسفه شکل‌گیری چنین تجمعی بنگریم؛ آن‌هم در شرایط حساس پس از رحلت شخصیت با عظمتی مانند پیامبر خاتم ﷺ و انتخاب جانشین بر آن حضرت که هر شخص و گروهی با توجه به منافع مادی و معنوی خود می‌خواهد از آن بهره‌برداری نماید، بدیهی است که باید اختلافات را امری قطعی است؛ اما افزون بر این، تاریخ نیز مهر تأیید بر وجود اختلاف سلاقی و جریان‌های فکری متفاوت در سقیفه زده است که برخی از آنها عبارت‌اند از:

جریان اول: هواداران امام علی (علیه السلام)؛ این جریان با نبود شخصیت مورد نظرشان در سقیفه، در اقلیت نیز قرار داشتند و با عمل انجام‌شده اکثریت روبرو شدند؛ بنابراین برای آنها اگرچه منتخب سقیفه قابل قبول نبود، بازگرداندن تصمیم سقیفه نیز برای آنها دشوار و غیرممکن بود. این جریان با استناد به سخنان پیامبر اکرم ﷺ درباره امام علی (علیه السلام) و اهل بیت (علیهم السلام) بر امامت امام علی (علیه السلام) تأکید داشتند و هیچ‌گاه از دیدگاه خود دست برنداشتند^۱ و از حق طلبی خود تحت هیچ شرایطی دست نکشیدند.^۲ در واقع بر اثر مقاومت آنها بود که دستگاه حاکم برای دفع مقاومت آنها دست به مجموعه اقداماتی زد که حمله به خانه حضرت زهرا (علیها السلام) یکی از مهم‌ترین آنها بود؛^۳ اقدامی که آثار وسیع و عمیق آن تاکنون تاریخ اسلام و اهل بیت (ع) را متأثر کرده است و زخم‌های آن هنوز التیام نیافته است. حال این پرسش مطرح می‌شود که چگونه بعضی همه اختلاف‌ها را به بعد از قتل عثمان حواله داده‌اند و قبل از آن عملکرد مسلمان‌ها را مطابق منقول، معقول و شریعت پیامبر ﷺ دانسته‌اند؟

جریان دوم: جریان انصار به رهبری سعد بن عبادہ خزرجی (م ۱۵ ق): سعد بن عبادہ و همراهان او از انصار پیشگامان تشکیل سقیفه بودند.^۴ آنها می‌خواستند پیش دستی کنند

۱. طبری، تاریخ الامم والملوک، بی تا، ج ۳، ص ۲۰۶؛ ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۱۳۸۵ ق، ج ۲، ص ۳۸۵.

۲. یعقوبی، تاریخ، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۱۲۴؛ ابن قتیبه، الامامه والسیاسه، ۱۴۱۳ ق، ج ۱، ص ۳۰-۳۱.

۳. ابن شهر آشوب، المناقب، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۲۰۶.

۴. ابن قتیبه، الامامه والسیاسه، ۱۴۱۳ ق، ج ۱، ص ۲۲.

و قبل از هر تصمیمی اقدام به تعیین خلیفه نمایند؛^۱ اما با دخالت از راه رسیدگانی مانند ابوبکر، عمر و زید بن ثابت،^۲ انصار موفق به عملیاتی کردن ایده خود نشدند و سرانجام نتیجه‌ای برخلاف میل خود گرفتند. بنابراین از همان لحظه انتخاب ابوبکر، عده‌ای از مسلمانان مخالفت خود را با او اعلان کردند و به همراهی سعد بن عبادہ تن به بیعت ندادند؛^۳ تا جایی که بر اثر پافشاری سعد بن عبادہ بر مخالفت، او به دست مأموران خلیفه دوم کشته شد.^۴ بنابراین وجود اختلاف‌های عمیق و خونین در بدو حاکمیت خلفا، منشأ پیدایش افتراق و جدایی امت اسلام در طول تاریخ گردید؛ در حالی که ققاری با ادعای خود و اعتراف به یقینی بودن آن بر همه حقایق تاریخی یاد شده که منابع اهل سنت بر آنها مهر تأیید زده‌اند، چشم می‌بندد و همه اختلاف‌ها را به پس از قتل عثمان حواله می‌دهد.

جریان سوم: پیرو شدگان سقیفه: از اینان که به پیروان مکتب خلفا یاد می‌شود، با توجه به پیروزی خود و با علم به اینکه افراد دیگری می‌توانند گزینه بهتری برای خلافت باشند، مخالفانی را پیش روی خود دیدند؛^۵ از این رو احساس خطر می‌کردند. بنابراین برای حفظ موقعیتی که به قیمت مخالفت با صحیح منقول و صریح معقول به دست آورده بودند، با همه جریان‌های مقابل خود به ستیز و مقابله پرداختند که همان طور که درباره سعد بن عبادہ و یاران او گفته شد، با امام علی علیه السلام و یاران و حامیان او نیز از همین شیوه استفاده کردند که ماجرای هجوم به خانه امام علی علیه السلام، شهادت همسر و فرزند آن حضرت (محسن)، چند نمونه از آن اقدامات وحشتناک و نابخردانه ابتدای حاکمیت خلفا بود. آنها همچنین

۱. ابن سعد، الطبقات الکبری، بی تا، ج ۳، ص ۶۱۶؛ ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۱۳۸۵ق، ج ۲، ص ۳۰۱.

۲. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۱۳۸۵ق، ج ۲، ص ۳۲۷.

۳. ابن قتیبہ، الامامہ والسیاسہ، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۲۷؛ شوشتری، مجالس المؤمنین، ۱۳۷۷ق، ج ۲، ص ۲۳۳.

۴. شوشتری، مجالس المؤمنین، ۱۳۷۷ق، ج ۲، ص ۲۳۵.

۵. ابن قتیبہ، الامامہ والسیاسہ، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۳۰-۳۱؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغہ، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۵۱ و ج ۶، ص ۱۱، ص ۲۳۳-۲۳۴.

برخی از مخالفان خود را به ارتداد متهم کردند و به بدترین شکل از میان برداشتند.^۱ بنابراین همچنان این پرسش وجود دارد که با توجه به این وقایع و حوادث تاریخی، ادعای قفاری چگونه قابل توجیه و پذیرش خواهد بود؟

بر این اساس با دقت نظر و تحلیل و بررسی بی طرفانه، سقیفه را باید سرچشمه نخستین و سهمگین‌ترین افتراق و اختلاف اعتقادی در تاریخ اسلام دانست که خاستگاه آن مدینه^۲ و مجریان آن برخی از اصحاب پیامبر ﷺ بودند که با رحلت پیامبر ﷺ، بدون پشتوانه منقول صحیح و معقول صریح و مخالفت با شریعتی انجام گرفت که پیامبر ﷺ بر آن مبعوث شده بود؛ همچنین سرچشمه اختلاف‌هایی شد که مسلمانان از آن روز تاکنون تاوان آن را پرداخت می‌کنند.^۳

با توجه به آنچه بیان شد، باید هدف قفاری را برخلاف ادعای بی طرفی و امانت‌داری که در ابتدای کتابش مطرح می‌کند، ناشی از اغراض مذهبی او به شمار آورد که با ادعای شروع اختلاف مسلمانان پس از قتل عثمان، خواسته است مسلمانان را از عامل اصلی اختلاف که همانا جریان سقیفه بود، منحرف کند؛ درحالی که حادثه سقیفه مبتنی بر ادله متواتر، قطعی و پر دامنه حدیثی و تاریخی است که در بیشتر منابع اصلی و کهن شیعه و اهل سنت انعکاس یافته است و به هیچ وجه قابل انکار و کتمان نیست. درواقع اگر انکار سقیفه تحقق یابد، مسئله خلافت از اساس منتفی می‌شود؛ ازاین رو قفاری در بخش قابل توجهی از کتاب خود به صورت پراکنده متوجه دفاع از سقیفه است؛ به ویژه در بخش سوم کتاب که به بحث امامت می‌پردازد^۴ یا القا کند که شکل‌گیری فتنه‌ها و اختلاف‌ها در جامعه اسلامی فقط به پس از قتل عثمان اختصاص دارد.

۱. واقدی، الرده، ۱۴۱۰ ق، ص ۱۷۰؛ بلاذری، انساب الاشراف، ۱۹۸۸ م، ص ۱۰۷.

۲. مادلونگ، جانشینی حضرت محمد، ۱۳۷۷ ق، ص ۴۷؛ رجبی دوانی، تحلیل واقعه سقیفه بنی ساعده، ۱۳۹۳، ص ۸۰.

۳. ر.ک: عسکری، سقیفه، ۱۳۸۷، ص ۱۱۵.

۴. ر.ک: قفاری، اصول مذهب الشیعه الاثنی عشریه عرض و نقد، بی تا، ص ۷۰۴ - ۷۱۳.

مهم‌ترین پیامد سقیفه

بر اساس شواهد تاریخی که به بخشی از آنها در مطالب پیشین اشاره شد، باید از مهم‌ترین پیامدهای تصمیم سقیفه، پراکندن بذراختلاف و افتراق بین مسلمانان دانست که بر اساس ادعای قفاری به هیچ وجه نمی‌توان حتی خود ایجاد اختلاف را نیز عمل مطابق با شریعت نبوی دانست؛ زیرا پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از ابتدای رسالت تا پایان عمر شریف خود خواهان ساختن امت واحد اسلامی بر اساس وحی بود و امت خود را بنا به سفارش قرآن کریم از هرگونه پراکندگی و افتراق بر حذر می‌داشت که شواهد قرآنی و روایی آن بسیار است.^۱ بنابراین حاصل سقیفه برخلاف آنچه قفاری پنداشته است، تقابل با صحیح منقول (قرآن و سنت) و صریح معقول (سیره عقلانی پیامبر صلی الله علیه و آله) و در یک جمله مخالفت صریح با وحی بود؛ زیرا دستاورد آن، تقابل مسلمانان از آن روز تا امروز شده است و همچنان ادامه دارد.

نتیجه

- دستاوردهای مهم و درنگ‌کردنی نوشتار حاضر را چنین می‌توان برداشت کرد:
۱. برخی از ادعاهایی که از سوی بعضی از منتقدان جنجالی شیعه مانند قفاری مطرح می‌شود را نباید به نمایندگی از دیدگاه همه اهل سنت دانست؛ زیرا بسیاری از صاحبان منابع اصیل و کهن اهل سنت برخلاف این دیدگاه اظهار نظر کرده‌اند.
 ۲. بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد بسیاری از ادعاهای مطرح شده از ناحیه مخالفان شیعه اعم از متقدم و متأخر از جمله ادعای اتحاد اعتقادی امت اسلامی قبل از قتل عثمان، بی‌اساس و بدون پشتوانه علمی و ناشی از تعصبات مذهبی بیان شده است.
 ۳. با توجه به گزارش‌های مکرر منابع اولیه شیعه و اهل سنت نه تنها ادعای قفاری و همگنان او درباره وحدت نظر مسلمانان قبل از قتل عثمان صحیح نیست، بلکه

۱. ر.ک: حکیم، وحدت اسلامی از دیدگاه قرآن و عترت، ۱۳۹۹، کل کتاب.

- ریشه و اساس همه اختلاف‌هایی که دامنگیر امت اسلامی در طول تاریخ شده است، به قبل از قتل عثمان مربوط می‌شود.
۴. ادعای قفاری به نقل از ابن تیمیه مبنی بر اینکه اختلاف مسلمانان به دلیل جهلی بود که دوری از مدینه الرسول و اصحاب ایجاد کرد نیز باطل است؛ زیرا خاستگاه نخستین و مهم‌ترین اختلاف عقیدتی تاریخ اسلام، اجتماع سقیفه‌ای بود که در مدینه و از سوی برخی از صحابه پیامبر ﷺ برپا شد.
۵. منتقدان متعصب شیعه همانند قفاری برای منحرف کردن ذهن مخاطب، ادعاهایی را مطرح می‌کنند تا ذهن مخاطب را از علل اصلی اختلافات منحرف گردانند.
۶. همچنین منتقدان شیعه برای طرح دیدگاه‌های متعصبانه خود از تحریف مسلمات تاریخی مورد قبول خودشان ابایی ندارند.

کتاب‌نامه

- ابن ابی الحدید، عزالدین بن هبة الله (۱۴۱۵ق). شرح نهج البلاغه. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
- ابن اثیر، عزالدین (۱۳۸۵ق). الكامل فی التاریخ. بیروت: دارالصادر.
- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۴۰۹ق). اسد الغابه فی معرفة الصحابه. بیروت: دارالفکر.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم (۱۳۹۸ق). مجموعه الفتاوی. ریاض: مؤسسة الرساله.
- ابن حزم اندلسی، علی بن احمد (۱۴۰۲ق). الفصل فی الملل والنحل والاهواء والنحل. تحقیق: محمد ابراهیم نصر و عبد الرحمن عمیره. السعودیه: شرکه مکتبات عکاظ.
- ابن سعد، محمد بن سعد بن منیع [بی تا]. الطبقات الکبری. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۶). المناقب. مصحح: رسول هاشمی و محمد حسین آشتیانی. قم: انتشارات علامه.

ابن قتیبه الدینوری، عبدالله بن مسلم (۱۴۱۳ق). الامامة و السياسة. تحقیق: علی شیری. قم: منشورات الشریف الرضی.

ابوزهره، محمد (۱۹۹۶م). تاریخ المذاهب الاسلامیه. قاهره: [بی‌نا].

آقا نوری، علی (۱۳۸۴). «فرقه‌گرایی مسلمانان نخستین». تاریخ پژوهان، ش ۱، ص ۵ - ۲۲.

بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۱۴ق). صحیح بخاری. [بی‌جا]: دارالفکر.

بلاذری، احمد بن یحیی (۱۹۸۸م). فتوح البلدان. بیروت: دار و مکتبه الهلال.

حکیم، محمد باقر (۱۳۹۹). وحدت اسلامی از دیدگاه قرآن و عترت. قم: بوستان کتاب.

حنفی، عثمان بن عبدالله [بی‌تا]. الفرق المتفرقة بین الزیغ والزندقه. تحقیق: بشار قوتلوآی. [بی‌جا]: [بی‌نا].

رجبی دوانی، محمد حسین (۱۳۹۳). «تحلیل واقعه سقیفه بنی ساعده با رویکرد به نهج البلاغه».

پژوهش‌های نهج البلاغه، ش ۴۰، ص ۷۵ - ۹۲.

شوشتری، سیدنورالله (۱۳۷۷ق). مجالس المؤمنین. به کوشش سیداحمد الموسوی الشهیر به

کتابچی. تهران: کتاب فروشی اسلامیة.

طبری، محمد بن جریر [بی‌تا]. تاریخ الأمم و الملوک. بیروت: مؤسسه الاعلمی.

عسکری، سیدمرتضی (۱۳۸۷). سقیفه: بررسی نحوه شکل‌گیری حکومت پس از رحلت پیامبر اکرم ﷺ.

به کوشش مهدی دشتی. قم: دانشکده اصول الدین.

فلهاوزن، یولیوس (۱۹۷۸م). الخوارج والشیعة. ترجمه عبدالرحمن بدوی. کویت: [بی‌نا].

قفاری، عبدالناصر [بی‌تا]. اصول مذهب الشیعة الاثنی عشریه عرض و نقد. ریاض: [بی‌نا].

مادلونگ، ویلفرد (۱۳۷۷ق). جانشینی حضرت محمد. مترجمان: احمد نمایی، محمدجواد مهدوی

و حیدررضا ضابط. مشهد: بنیاد پژوهش‌های استان قدس رضوی.

مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). الارشاد. قم: کنگره هزاره شیخ مفید.

واقدی، محمد بن عمر (۱۴۱۰ق). کتب الرده. بیروت: دارالغرب الاسلامی.

هالم، هاینز (۱۳۸۵). تشیع. ترجمه محمدتقی اکبری. قم: نشر ادیان.

یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۳۸۹). تاریخ یعقوبی. ترجمه: محمدابراهیم آیتی. تهران: علمی و فرهنگی.